

ORTA ÇAĞ BİZANS KENTLEŞMESİ VE KENTSEL CANLANMANIN EKONOMİK DİNAMİKLERİ

* * *

URBANIZATION OF MEDIEVAL BYZANTINE AND URBAN REVIVAL IN TERMS OF ECONOMIC PERSPECTIVE

Hüseyin Hakan GAZİOĞLU¹

ÖZ

Geç antik çağdan erken Orta çağlara geçiş, Bizans devleti tarihinde bir dönüm noktası olarak işaretlenir. Özellikle Bizans topraklarına yapılan Arap istilaları yanı sıra belirli dönemlerde tekrar ortaya çıkan salgınlar ve depremler gibi çeşitli doğal afetler Bizans imparatorluğunda önemli sosyal, ekonomik ve politik değişikliklere neden olmuştur. Bu fenomenler aynı zamanda geç antik dönem *polis*inin bir devamı olan Erken Bizans dönemi kentlerinin peyzajını, yapısını ve fonksiyonlarını etkilemiş, yeni bir kent kavramının ve Orta çağ kentleşmesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Geç antik ve erken Bizans dönemi kentlerinin Orta çağ standartlarına evrilmesi, savaş koşullarında geç antik tarımsal üretim modu ve ekonomik modelinin parçalanması sonucunda gerçekleşmiş görünür. Yedinci yüzyılın fenomenleri imparatorluğun büyük toprak sahipliğine dayalı tarımsal karakterini küçük üretici ağırlıklı tarımsal modele dönüştürürken aynı zamanda tarımsal fazlalığın antik kent ya da polis bakımına yönlendirildiği kır-kent ilişkisini bozmuştur. Bu aynı zamanda ticarete ve para hacminde yaşanan büzülmenin nedenlerinden biri olarak görünür. Kentler imparatorluğun ekonomik ve mali yönetiminde antik dönemden itibaren sürdürdüğü aracılık rollerini kaybetmişlerdir. Bu durum antik kent örgütlenmesinin sona ermesine neden olmuştur. Yedinci yüzyılın ortasından itibaren Bizans kentleri imparatorluğun savunma sistemi ile birleştirilmiş, bazı kentler bölgesel askeri sistem içerisinde önem kazanmıştır. Onuncu yüzyıla kadar Bizans kentlerinin fiziksel ve sosyal karakteri imparatorluğun müdahalesi ile şekillenmiştir. Bu dönemde kentlerin varlığı imparatorluğun politik ve ekonomik tercihlerine bağlı olmuş, idari merkezlerde bulunan ordu ve kilise personeli ticaret ve üretime talep yaratarak kentsel gelişmenin itici unsurları olmuşlardır. Bu açıdan onuncu yüzyıla kadar kentler devlet inisiyatifine dayalı bir kurtarılmaya tanık olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Orta çağ Kentleşmesi , Kastron, Bizans Kenti, Ekonomi.

¹ Doktorant, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2262-9462> • e-Mail: hakangazioglu@hacettepe.edu.tr

Bu makale Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Doç Dr. Sercan YANDIM AYDIN danışmanlığında yapılmış ve 2017 yılında kabul edilen *Bizans Karanlık Çağında Polisin Sonu, Ekonomik Düzen: Amorium Örneğinde Ortaçağ Bizans Kentleşmesi* adlı Yüksek Lisans Tezinden türetilmiştir.

ABSTRACT

The transition from late antiquity to the early middle ages marks a turning point in the history of the Byzantine state. In particular, Arab invasions on Byzantine lands, as well as various natural disasters such as epidemics and earthquakes that reappear in certain periods caused important social, economic, and political changes in the Byzantine empire. These phenomena also affected the landscape, structure, and functions of the early Byzantine period cities, which were a continuation of the late antique period police, and led to the emergence of a new city concept and Medieval urbanization. The evolution of late antique and early Byzantine cities to medieval standards seems to have taken place as a result of the fragmentation of the late antique agricultural mode of production and economic model under war conditions. The phenomena of the seventh century transformed the agricultural character of the empire based on large landownership into a small producer-dominated agricultural model, while also disrupting the rural-urban relationship where agricultural surplus was directed to the care of the ancient city or police. This also appears to be one of the reasons for the shrinkage in trade and money volume. The cities lost their intermediary role in the economic and financial management of the empire, which they had maintained since ancient times. This situation caused the end of the ancient city organization. From the middle of the seventh century, Byzantine cities were united with the defense system of the empire, and some cities gained importance in the regional military system. Until the tenth century, the physical and social character of Byzantine cities was shaped by the intervention of the empire. During this period, the existence of cities depended on the political and economic preferences of the empire, and the army and church personnel in the administrative centers became the driving factors of urban development by creating demand for trade and production. The economic role of the state as the primary moneymaker and collector promoted urban development through regional governments. Payments made by the state to the regional personnel increased the demand for agriculture and crafts, and domestic trade and markets began to develop at the regional level. In this respect, until the tenth century, cities witnessed a state initiative-based liberation. On the other hand, the state's large-scale housing policy emerges as an important factor in the early stages of urban development. The central government built cities and castles for the immigrants they settled in the destroyed and deserted regions of Anatolia and the Balkans. In the ninth century, urban development became widespread across the empire. Thanks to the financial reform made in this period, the increase in the circulation of money stimulated the commercial life of the cities. The strengthening of the big landowning classes with the tenth century is marked as a new stage in the development of Byzantine cities. The gradual decrease in the weight of small producers and villagers in agriculture in favor of large land ownership enabled agricultural production to be concentrated in large farms, while this situation enabled some cities to develop as commercial centers and product exit points, and brought the revival of the urban economy.

Keywords: *Medieval Urbanism, Castron, Byzantine City, Economy.*

Giriş

Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Bizans devletinin yaşadığı sürekli savaş durumu beşinci yüzyıldan itibaren kademeli olarak antik karakterini kaybeden geç antik kentinin sonunu getirmiştir (Haldon, 1993, 120). Bu dönemde antik kent ile teritoryumu arasındaki bağlantı kırılmış, Bizans tarımsal üretim koşullarının değişmesi tarımsal fazlalıkları kentlerdeki kamusal işlere yatıran büyük toprak sahibi elitleri kent bakımı için gereken finans kaynaklarından mahrum bırakmıştır. Bu durum antik kent peyzajının giderek silinmesinin yanında kentlerde ticaret ve para hacmindeki düşüşün nedeni olarak görünür. Bu nedenle değişen sosyo-ekonomik yapı savaş koşullarıyla birlikte Bizans kentinin küçük, surlu ve kırsal ağırlıklı bir Orta çağ kasabasına dönüşmesine neden olmuştur (Bakirtzis, 2008, 378; Harvey, 2002, 21-25; Dagron, 2002, 398).

Erken Orta çağ boyunca Bizans kentleri tahkim edilmiş alanlara ya da akropolislere doğru küçülmüş, ticaret, para dolaşımı ve nüfus büyük ölçüde azalmıştır. İmparatorluğun farklı bölgelerinden gelen arkeolojik veriler kentlerin fiziksel, demografik ve ekonomik küçülmelerinin imparatorluk genelinde yaşanan bir fenomen olduğunu gösterir. Bu dönemde imparatorluk merkezi Konstantinopolis I. Konstantinos surlarına çekilmiş, antik anıtlar, tiyatro ve hamamlar terkedilmiştir.² Benzer biçimde Thessalonike altıncı yüzyıl sonundan itibaren küçülmüş, üst kent boşaltılmıştır (Bakirtzis, 2007, 105). Sardes akropolisine doğru küçülmüş, konut bölgesi sur duvarları içerisine alınmış ve savunma ağırlıklı bir kaleye dönüşmüştür (Foss, 2002, 618). Pergamon kriz döneminde daha güvenli bir alan için onuncu yüzyıl sonuna kadar terkedilmiştir (Rheidt, 2002, 631). Atina diğer kentler gibi akropolisine çekilmiş, küçük bir Orta çağ kasabası görüntüsüne evrilmiştir (Kazanaki-Lapa, 2002, 640-41). Kısaca imparatorluğun tüm bölgelerinde kentler merkezlerine çekilmiş, özellikle yerelde bulunan kentler korunaklı yerleşim birimlerine ya da kaleye dönüşmüştür.

Ortaçağ Kenti: *Kastron*

Bu dönemde Bizans kentleri ayrıntılı sur ve kule sistemleri ile savunma ağırlıklı bir fonksiyon üstlenmiştir. Her kentte güçlendirilmiş bir akropolis düşman saldırısında son savunma hattı olarak önem kazanmıştır (Bouras, 2002, 379). Sivil ve askeri idare akropolis içerisine yerleşmiş, kentin kontrolü buradan sağlanmıştır. Yerleşimler güvenli olarak görülen sur içine ya da sur eteğine çekilmiş, Sardes veya Korint gibi örneklerde yerleşmeler akropolis etrafında küçük birimlere ayrılmıştır (Dagron, 2002, 401; Bouras, 2002, 508). İşgal sırasında köylünün sığınması ya da uzayan kuşatma dönemlerinde tarım yapılabilmesi için kent içerisinde sur duvarları boyunca boş araziler bırakılmıştır (Bouras, 2002, 508). Orta çağ Bizans kenti için karakteristik olan bu özellikler büyük ve küçük ölçekli tüm kentler için benzerlik gösterir. Bu açıdan bölgesel düzeyde küçük kentler ya da *kastron* büyük kentlerin basit bir tekrarı biçimindedir (Bakirtzis, 2008, 382). Diğer yandan *kastron* bir kent peyzajından çok kale ya da kasaba görüntüsüne sahiptir. Çoğu durumda *kastron* ile büyük ölçekli *chorionu* ayırmak zordur. Harvey'e göre *kastron* ile *chorion* arasında ekonomik bir fark yoktur. İkisi de aynı mali kategoriye bağlı tarımsal topluluklardır ve *kastron* halkının çoğu köy topluluğunun üyeleridir (Harvey, 2002, 201). Bu durumda *kastron* surlu bir köy veya askeri-idari fonksiyonlara sahip olduğu ölçüde surlu bir kasaba olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle stratejik noktalarda bulunan kasabalar ordu hareketi için bir karargah görevi üstlenmiştir (Dagron, 2002, 401; Laiou&Morrison, 2007, 131). Bu tip yerleşimler askeri

² Konstantinopolis imparatorluk merkezi olmasına rağmen yedinci yüzyıl krizinin ekonomik etkilerinden kendisini kurtaramamıştır. Magdalino'nun belirttiğine göre sekizinci yüzyıl ortasında Konstantinopolis'te bulunan bir Frank elçisi raporunda kentteki kiliselerinin çoğunun aydınlatması olmadığını hatta bir kısmının çatısız olduğunu yazmıştır (Magdalino, 2002, 531).

ve dini fonksiyonlarla ilişkili olarak kırsaldan gelen fazlalıkların talep edildiği tüketim merkezlerine dönüşmüş, belirli oranlarda ticaret ve zanaat aktivitesine sahip olmuştur (Haldon, 2007, 147; Harvey, 2002, 202). Bu durum aynı zamanda erken Orta çağda kentsel gelişmenin katalizörü olarak devletin idari fonksiyonlarının önemini gösterir.

Kentsel Canlanma

Erken Orta çağda kentsel işlevlerini büyük ölçüde kaybeden Bizans kentleri sekizinci yüzyıl yarısından itibaren devlet inisiyatifine dayalı kurtarılmaya tanık olmuştur (Harvey, 2002, 207; Bouras, 2002, 501; Cameron, 2006, 206). V. Konstantinos döneminde (741-775) Konstantinopolis yeniden imar edilmiş, Isaura Hanedanlığı boyunca yapılan imar ve yenileme faaliyetleri ile kent eski politik ve ekonomik önemini tekrar kazanmıştır.³ Aynı dönemde bölgesel kentler devletin askeri ve idari sistemi içerisinde stratejik önemleri veya pazar olanaklarına sahip olmaları ölçüsünde kademeli olarak gelişmeye başlamışlardır. Devletin temel para çıkarıcı ve toplayıcı olarak ekonomik rolü bölgesel yönetimler aracılığıyla kentsel gelişimi teşvik etmiştir.⁴ Bölge personeline devletin yaptığı ödemeler tarıma ve zanaata dönük talebi arttırmış, bölgesel düzeyde iç ticaret ve pazarlar gelişmeye başlamıştır (Harvey, 2002, 207; Lightfoot, 2012, 183). Bu dönemde Nikea (İzmit), Amorium (Afyon), Nikomedia (İzmit), Prussa (Bursa), Ankyra (Ankara), Thessalonike (Selanik) gibi eski kentler askeri ve idari fonksiyonlarıyla önemli merkezler olarak ön plana çıkmışlardır (Harvey, 2002, 25; Lightfoot, 2012, 184). Diğer yandan devletin büyük ölçekli iskan politikası kentsel gelişmenin erken dönemlerinde önemli bir faktör olarak işaretlenir. *Patrik Nikephorus Kroniği*'nde V. Konstantinos'un Suriye ve Theodosiopolis'ten (Erzurum) getirilen Suriyeli ve Ermeni mülteciler için yeni kentler kurduğunu yazar (Ostrogorsky, 1959, 62). Merkezi yönetim Anadolu ve Balkanların tahrip edilmiş ve çölleşmiş bölgelerine yerleştirdiği göçmenler için kent veya kaleler inşa etmiştir. Ostrogorsky'e göre devlet Sırp göçmenler için Bithynia'da Gordoserbon kentini kurmuştur. *Theophanes kroniği* imparatoriçe Irene'nin (797-802) 784 yılında Trakya ziyareti sonrasında Beroea ve Ankhilau kentlerinin yeniden yapılmasını emrettiğini belirtir. Aynı kroniğe göre Ankyra, Thebasa (Konya-Karapınar) ve Andrasos I. Nikephorus döneminde (802-811) tekrar imar edilmiştir (Ostrogorsky, 1959, 63).

Dokuzuncu yüzyılda kentsel gelişme imparatorluk genelinde yaygınlık kazanmıştır. Theophilos döneminde yapılan mali reform sayesinde para dolaşımının artması kentlerin ticari yaşamını canlandırmıştır (Dagron, 2002, 401; Saradi, 2008, 321; ODB, 1991, 466). Arkeolojik kazı alanlarından gelen veriler bu dönemde ekonomik genişlemenin Anadolu ve Balkanlarda kent sayısını

³ Konstantinopolis'in kurtarılmasına ilişkin ilk bulgular V. Konstantinos dönemine aittir. İmparator 740 yılında depremde zarar görmüş Hagia Irene Kilisesi ve kent surlarını yaptırmış, 766 yılında Valens su kemerini tamir ettirmiştir. 746 yılında kent nüfusunu azaltan veba döneminde Hellas ve Yunan adalarından getirilen çok sayıda Yunan göçmeni kentte yerleştirerek kenti nüfuslandırmıştır. (Ousterhout, 2008, 337; Magdalino, 2002, s. 532). Konstantinopolis'in imparatorluğun politik merkezi olması kentin kısa sürede ve bölgelerden daha hızlı kurtarılmasını sağlamıştır. Özellikle ikona kırıcı (*ikonoklast*) imparatorlar IV. Leo, VI. Konstantinos ve V. Leo dönemlerinde kent sürekli bir imar ve onarım faaliyetine tanık olmuştur. Theophilos döneminde (829-842) büyük saraya ek yapılmış, Haliç ve deniz surları restore edilmiştir. Aynı zamanda Theophilos döneminde Haliç bölgesinde kentin ticari yaşamı yoğunlaşmıştır. Bkz. Ousterhout, 2008, 337.

⁴ Bu konuda iyi bilinen örneklerden biri Amorium'dur. Kent yedinci yüzyılda *anatolikon themasının* merkezi olarak hem değişen kentsel fonksiyonları hem de devlet idaresinin kent gelişime etkisi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Amorium askeri ve idari fonksiyonları sayesinde önem kazanmış, kentteki asker varlığı mal ve hizmetler için yapılan ödemeler biçiminde yerel ekonominin canlanmasını sağlamıştır. Kent askeri öneminin yanında giderek tarım ve zanaat ürünlerinin talep edildiği büyük bir pazar niteliği kazanmıştır. (Iverson, 2007, 31; Lightfoot, 2012, 180).

ve nüfusu arttırdığını gösterir. Atina bu dönemde kurtarılmış, kentin para hacmi ve nüfusu artmıştır (Kazanaki-Lappa, 2002, 641). Kherson Theophilos reformları sonrasında para basımını arttırmış ve kent uluslararası ticarete bir odak noktası olarak gelişmeye başlamıştır (Bortoli&Kazanski, 2002, 662). Benzer şekilde Korint'te Theophilos döneminden itibaren parasal aktivite ve ticaret hızlanmıştır (Sanders, 2002, 650). Thebes'te tarımsal üretimin artışına bağlı olarak ticaret ve ekonomi büyümüştür. Sardes aynı yüzyılda kriz dönemi etkisinden kurtulmuş ve genişleme sürecine girmiştir (Foss&Scott, 2002, 618). Özellikle tarımsal üretimin yoğunlaşması ile ticaret rotaları üzerinde bulunan Thessalonike⁵, Attaleia (Antalya), Trapezus (Trabzon), Sinope (Sinop), Korint, Melitene (Malatya), Smyrna (İzmir), Efesos (Efes), Theodosiopolis gibi kentler bölgelerinde tarımsal ürünün çıkış noktası olarak önem kazanmışlardır (Harvey, 2002, 212-213; Haldon, 2007, 139; Treadgold, 1988, 42). Artan ticari aktiviteye ilişkin olarak dokuzuncu yüzyıl başlarında Gregory Depolites Efesos limanında çok sayıda ticaret gemisinin varlığından bahsetmiştir. Benzer şekilde *Theophanes Kroniği*'nde Efesos'un ticari olanaklarının geliştiğini yanı sıra Nikea'nın zengin ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu yazılmıştır (Ostrogorsky, 1959, 63). Bu dönemde Konstantinopolis imparatorluğun en büyük pazarı ve tüketim merkezi olarak görünür. Çoğu durumda bölgeler arası ticaretin canlanmasını güdüleyen merkezin iaşesi ve bürokrasinin talepleri olmuştur. Mısır ve Suriye'nin kaybı sonrasında Konstantinopolis'in tahıl ihtiyacı Thessalonike, Trakya çevresi, Efesos ve Batı Karadeniz sahillerinden karşılanmıştır. Merkezin tarımsal ürün ve hayvan talebi Nikomedia, Prussa, Nikea, Pyla (Pile) yanı sıra İç Anadolu bölgesinden sağlanmıştır (Laiou, 2002b, 702; Harvey, 2002, 208) Magdalino'nun belirttiğine göre Arap tarihçi El-Mesudi Konstantinopolis limanlarında farklı ticari ürünleri taşıyan çok sayıda gemi bulunduğunu yazmıştır (Magdalino, 2002, 532). Dolayısıyla devlet bölgesel idari mekanizmaları yanında kendi talepleri ile bölgesel düzeyde kentsel gelişmenin itici gücü olmuştur.

Bizans kentlerinin canlanması onuncu yüzyılda hızlı bir sürece girmiştir (Bouras, 2002, 501). Dokuzuncu yüzyıl yarısından itibaren devletin sürdürdüğü fetihçi politika kent gelişiminin lehine olmuştur. Bu yüzyıllarda sosyal ve ekonomik bir güç olarak ortaya çıkan aristokrasi, büyük toprak sahibi bir grup olarak güçlendiği ölçüde tarımsal üretimin dengesini pazar odaklı hale getirmiştir. Onuncu yüzyıl boyunca büyük çiftliklerde giderek yoğunlaşan tarımsal üretim kent ticari yaşamını ve para dolaşımını büyük oranda arttırmıştır. Bu dönemde aristokrasinin kent ve kıra yatırım yapmaya hazır olması on birinci yüzyılda özellikle Balkanlarda pek çok kentin ticaret ve zanaatta uzmanlaşmasını sağlamıştır. Korint, Atina, Thebes ve Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinde manifaktür üretimi giderek gelişmiştir (Dagron, 2002, 402). Özellikle Thebes on birinci yüzyıl yarısından itibaren ipek üretim merkezi olarak gelişmiş, on ikinci yüzyıla doğru uluslararası pazarlarla bağlantılı hale gelmiştir Louvi-Kizi, 2002, 631; Haldon, 2007, 140; Saradi, 2008, 322). Korint yüzyılın sonunda Venedik mallarının toplandığı bir merkez olmanın yanında tekstil, metal ve cam üretiminin geliştiği zanaat ve ticaret kenti görünümünü kazanmıştır (Saradi, 2008, 322; Sanders, 2002, 650). Benzer şekilde Thessalonike doğu ve batı ticaret yollarıyla bağlantılı olarak çok sayıda yerli ve yabancı tüccarın faaliyette olduğu Balkanların ticari merkezidir (Saradi, 2008, 322; Dagron, 2002, 402; Runciman, 1987, 140). Diğer yandan Anadolu'da Konstantinopolis taleplerine bağlı ticaret artışı vardır. Karadeniz sahil kentleri, Attaleia, Marmara ve Trakya kentleri ticari kapasitelerini arttırmış yanı sıra uzak mesafe ticaret gelişme göstermiştir. İç Anadolu bölgesinde kentleşme ticaret rotaları ile bağlantılı olarak

⁵ Bakirtsiz'in aktardığına göre geç dokuzuncu ve erken onuncu yüzyıllarda Ioannes Kaminiates Thessalonike limanının kent gelişiminde oldukça önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Aynı zamanda Kaminiates kent agorasının kentin ticari merkezi olarak geliştiğini belirtir. Diğer yandan kentin zanaat aktivitesi bu dönemde canlanmıştır. Kentte altın, gümüş, kıymetli metaller, cam, kurşun, kereste, yün, keten, ipekli dokuma ticareti yapılır. Konstantinopolis'in ana caddesi Mese caddesine benzer bir cadde olarak Leophoros caddesinde iki yönlü olarak çeşitli zanaat atölyeleri ve dükkanlar vardır (Bakirtsiz, 2007, 103-110).

devam etmiş, bu bölgede yünlü dokuma üretimine dayanan manifaktür gelişmeye başlamıştır (Harvey, 2002, 212).

Onuncu ve on birinci yüzyıllarda Bizans kentlerinde yoğunlaşan ticaret ve zanaat aktivitesi kısa zamanda kentsel nüfusun imparatorluk genelinde artış göstermesini sağlamıştır.⁶ Bu dönemde kırsal ve terk edilmiş olan bölgeler yerleşime açılmış, mevcut kent yerleşimleri sur dışına çıkmıştır (Harvey, 2002, 210; Bouras, 2002, 501-503). On birinci yüzyıl çeyreğinde Pergamon'a tekrar yerleşilmeye başlanması bunu doğrular (Rheidt, 2002, 625). Sardes'ta yerleşim akropolisin dışına doğru gelişme göstermiştir (Harvey, 2002, 211). Aynı dönemde genişleyen Atina'da eski Roma surlarının bulunduğu kentin en uzak bölgesinde bu döneme ait yapı kalıntıları vardır. Çoğu manastır ve kilise olan bu yapıların finansmanı yerel aristokrasidir (Kazanaki-Lappa, 2002, 642). Pek çok kentte feodal aristokrasinin gelişmesi ile kent gelişimi hızlanmıştır. Aristokrasi kilise, manastır veya hayır kurumları baniliği yanında yeni *kastra* ve kale yaparak kentleşme sürecine katkı koymuştur (Harvey, 2002, 207). On birinci yüzyıl yarısından itibaren merkezi otoritenin giderek zayıflaması ile aristokrasi bölgelerde lider olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde *thema* sisteminin çözülmesine paralel olarak büyük toprak sahibi yerel aileler bölgesel kent idaresini elde etmiş, *kastra* feodal aristokrasinin kendi topraklarını idare merkezine dönmüştür (Saradi, 2008, 323; Harvey, 2002, 207; Kazhdan&Upstein, 1990, 24). Öte yandan on birinci yüzyıl son çeyreği Anadolu kentleri için bir kırılma noktası olarak işaretlenir. Selçuklu işgali sonrasında Anadolu kentlerinde gelişme durmuş, nüfus azalmıştır (Harvey, 2002, 245; Dagron, 2002, 401). 1071 yılında Anadolu kaybedilmiş, merkez ile Anadolu kentleri arasında süren ticari aktivite sona ermiştir. Bu dönemde Trakya ve Balkan kentleri merkezin işesinde daha fazla öne çıkmış, bu bölgelerde ekonomik gelişme ve buna bağlı olarak kentleşme devam etmiştir (Runciman, 1987,143-45; Dagron, 2002, 401; Bouras, 2002, 504). Laiou ve Morrison'un aktardığına göre Arap coğrafyacı El-İdrisi 1154 yılında Balkan kentlerinden yüksek nüfuslu ticaret kentleri olarak bahsetmiştir. El-İdrisi sadece Mora yarımadasında elliye yakın kentin ismini yazmıştır (Laiou&Morrison, 2007, 131). Bu kentler arasında Korint, Sparta, Patras, Methone, Argos, Nafplion tarımsal ürünün çıkış limanları olmanın yanında ticaret ve zanaat aktivitesi açısından gelişmişlerdir (Harvey, 2002, 214).

Sonuç

Yedinci yüzyılın savaş koşulları ve buna eşlik eden ekonomik bozulma nedeniyle idari ve mali fonksiyonlarını kaybeden kentler, sekizinci yüzyılda idari sistemin yeniden organize edilmesi sonrasında bölgesel askeri sistem ile bütünleştirilmişlerdir. Sekizinci yüzyıl ortasında bölgesel *thema* sistemiyle bağlantılı olarak bazı kentler yeniden önem kazanmış ve belirli ölçülerde kentsel canlanmayı deneyimlemişlerdir. Bu dönemde *thema* bölgesi içerisinde kentler stratejik ve ekonomik önemlerine göre idari hiyerarşiye ayrılmış, hiyerarşide ilk sırada bulunan kent, *thema* komutanı *strategosun* ikamet ettiği yer olarak *thema* merkezini oluşturmuştur. Benzer şekilde *thema* bölgesinin daha küçük kentleri *strategostan* sonra gelen görevlilerce alt merkezler olarak yerleşilmiş, tüm kentlerde askeri ve idari sistem aynı şekilde kurgulanmıştır (Iverson, 2012, s. 1). Bu tip kentlerin temel amacı öncelikle koruma sağlamaktır. Bu nedenle çoğu kent bir kale biçiminde yeniden yapılmış ya da daha iyi koruma sağlamak için alanları küçültülerek sur ve kule sistemleri ile güçlendirilmiştir. Bu durum kent olarak adlandırılan neredeyse tüm yerleşimlerde kırsal ve kentsel alan arasındaki ayrımın azalmasına neden olmuştur. Askeri ve idari merkezler dışındaki yerleşimler kasaba ya da güçlendirilmiş büyük ölçekli köylerden farklı değildir. Kentsel gelişmenin ilk aşaması devletin askeri ve idari fonksiyonlarına bağlı olarak

⁶ On bir ve on ikinci yüzyıllarda Bizans ekonomisinin gelişmesi nüfus artışını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Konstantinopolis'in nüfusunun 400 bine ulaştığı, imparatorluğun ikinci büyük kenti Thessalonike'nin 150 bin, Balkanlarda ticaret merkezleri olarak gelişen Korint, Thebes, Monemvasia gibi kentlerin nüfusunun 20-25 bin aralığında olduğu tahmin edilir. Bkz. Laiou & Morrison, 2007, s. 131.

bölgesel idari merkezlerde yanı sıra pazar ve liman olanaklarına sahip kentlerde meydana gelmiştir. Özellikle asker ve kilise personelinin ihtiyaçları kentsel canlanmayı teşvik etmiştir. Dokuzuncu yüzyılda devletin ekonomik genişlemesiyle birlikte kentlerde para hacmi ve ticari aktivitenin artması tarımsal üretimde ve demografide artış yaşanmasını sağlamıştır. Onuncu yüzyılda feodal aristokrasinin ortaya çıkışı kentsel gelişmeyi hızlandırmış, kentler giderek bölgesel üretim merkezleri olarak gelişmiştir. Bu dönemde kentsel patronaj değişmiş, kilise ve aristokrasinin etkisine bağlı olarak kamusal yapılar özel kuruluşlara; manastır, kilise ve hayır kurumu yapılarına evrilmiştir (Ousterhout, 2008, 337; Bakirtzis, 2008, 380). On birinci yüzyılda özel kişi ve kuruluşların finansmanı kentsel gelişmede devlet finansmanından daha büyük rol oynamıştır. Feodal aristokrasinin tarımsal üretimde hakim duruma gelmesi tarımsal üretimin artışına bağlı olarak özellikle Balkan kentlerinin ticaret ve zanaatta uzmanlaşmasını sağlamıştır (Harvey, 2002, 208). Aynı dönemde merkezi otoritenin zayıflaması sonucunda çoğu bölgesel merkezde politik ve ekonomik bir güç olarak feodal aristokratik yapılar kent yönetimlerini almıştır. Bu dönemde bölgesel kentler büyük toprak sahiplerinin ekonomik çıkarlarını konsolide ettiği yönetim birimlerine dönüşmüştür. Büyük toprak sahiplerinin kontrolünde olan kentler giderek merkezi otoriteden bağımsızlaşmış ve özerklik kazanmıştır. Özellikle Anadolu'da Selçuklu işgali sırasında devletin parçalanması otoritesi köylünün feodal güçlerin himayesine sığınmalarına neden olmuştur (Saradi, 2008, 223). Malazgirt savaşı sonucunda Anadolu'nun kaybedilmesi Bizans hakimiyetinden çıkan bölgelerde kentsel gelişmeyi sona erdirmiştir. Bizans kontrolünde bulunan Marmara, Trakya ve Balkan bölgelerinde kentler ekonomik ve demografik gelişmeyi on üçüncü yüzyıla kadar sürdürmüştür. Kentsel gelişmenin devam etmesine rağmen Bizans kentleri yedinci yüzyılda kaybettiği antik karakterini geri kazanamamıştır. Orta çağın sosyal ve askeri fenomenleri doğal olarak Bizans kentlerinin görüntüsünü değiştirmiştir. Orta çağ kentleri askeri ve Hıristiyan unsurlarla oluşturulmuştur ve büyük merkezlerin dışındaki kentler idari işlevleri olan köylerden farklı değildir. Decker'in belirttiği gibi en düşük seviyede ortalama bir Bizans kenti, kilisesi olan birkaç hektarlık alandan meydana gelmiştir.

Sonuç olarak Geç Antik dönemin sonu ve Orta çağlar boyunca Bizans kentlerinin yaşadığı dönüşüm, altıncı yüzyıl öncesine göre kent modelinde belirgin bir karşıtlık ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde gelişen yeni kent modeli, kentsel odağın askeri ve dini yapılara doğru geliştiği, kamusal alanların parçalandığı, sokak planlarının yeni yapıların altında kaldığı ve Geç Antik dönemin anıtsal mimari anlayışının küçük ölçekli inşaat tekniklerine yerini bıraktığı, tahkimat ve kule sistemleri ile güçlendirilmiş bir kent modeline doğru evrimleşmiştir. Bu açıdan yedinci ve sekizinci yüzyıllar Bizans Devletinin kriz yıllarında yeniden örgütlenmesi sayesinde kentlerin dönüşümünde önemli bir dönüm noktası olarak işaretlenir. Diğer yandan klasik kentleşmenin sona ermesi, üçüncü yüzyıl krizinden itibaren geç Roma toplumunda yaşanan idari, ekonomik gelişmelere bağlı olarak kent elitlerinin değişen kültür ve rolleri ile yedinci yüzyılın savaş koşullarında geniş ölçekli bölgesel kayıpların üst üste düştüğü bir nedensellikler zinciri içerisinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde kentlerin fonksiyonları değişmesine rağmen her durumda kentler çevre ve tarımsal bölgeleri için bir odak noktası olmaya devam etmiştir. Kentsel fonksiyonlar asker, din adamı ve yeni hizmet elitlerinin yanı sıra tarımsal nüfus açısından sosyal hayatın merkezini oluşturmuştur. Bu açıdan Orta çağ merkezlerinde kamusal çalışma ve hizmetler gerçekleştirilmiş, daha küçük örneklerde bile kentler yerel nüfus için bir sığınak olmanın yanında ekonomik, kültürel ve dini aktivitelerin gerçekleştirildiği sosyal fonksiyonlara sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

- Bakirtsiz, C. (2007). Imports, Exports and Autarky in Byzantine Thessaloniki from the Seventh to the Tenth Century. (Ed. By Brandes, W. others). *Millennium Studies in the Culture and History of the First Millennium C. E. Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol 2. (Ed. By Henning, J.). Walter DE Gruyter. Berlin, New York. 89-119.
- Bakirtzis, C. (2008). Secular and Military Buildings. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. 373-384.
- Bortoli, A. and Kazanski, M. (2002). Kherson and Its Region. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the fifteenth Century*. (Ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 647-654.
- Bouras, C. (2002). Aspect of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the fifteenth Century*. (Ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 497-528.
- Cameron, A. (2006). *The Byzantines*. Blackwell Publishing.
- Dagron, G. (2002). Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries. *The Economic History of Byzantium From the Seveth through the Fifteenth Century*. (ed. Laiou, A.) Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington, D.C. 370-385.
- Decker, M. J. (2016). *The Byzantine Dark Ages*. Bloomsbury.
- Foss, C. and Scott, A. J. (2002). Sardis. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the fifteenth Century*. (Ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 615-622.
- Haldon, J. F. (2007). Bizans Tarih Atlası. (Özdamar, A. Çev.). Kitap Yayınevi.
- Haldon, J. F. (1993). *The State and the Tributary Mode of Production*. Verso.
- Harvey, A. (2002). *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*. Cambridge University Press.
- Iverson, E. A. (2007). Amorium in the Byzantine Dark Ages. (seventh to ninth centuries). (Ed. By Brandes, W. and Others). *Millennium Studies in the Culture and History of the First Millenium C.E. Post-Roman Towns, Trade, and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol 2. Walter DE Gruyter. Berlin, New York. 25-61.
- Iverson, E. A. (2012). Urban Renewal and Imperial Revival in Byzantium (730-1025). *Byzantinische Forschungen Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*. (Ed. Kaegi, W. E.). Verlag. 1-46.
- Kazanaki-Lappa, M. (2002). Medieval Athens. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the fifteenth Century*. (Ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 939-646.
- Kazhdan, P. A. (Ed.). (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. (ODB). Oxford University Press. Newyork.
- Laiou, A. and Morrison, C. (2007). *Byzantine Economy*. Cambridge University Press.

- Lightfoot, C. S. (2012). Business as Usual? Archaeological Evidence for Byzantine Commercial Enterprise at Amorium in the Seventh to Eleventh Centuries. *Trade and Market in Byzantium*. (ed. Cécile Morrison). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 177-193.
- Magdalino, P. (2002). Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the fifteenth Century*. (Ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 529-537.
- Ostrogorsky, G. (1959). Byzantine Cities in the Early Middle Ages. *Dumbarton Oaks Paper*. Vol. 13. 45-66. Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. <http://www.jstor.org/stable/1291128>
- Ousterhout, R. (2008). Constantinople and Medieval Urban Identity. (Ed. By Stephenson, P). *The Byzantine World*. Routledge. 334-352.
- Rheidt, K. (2002). The Urban Economy of Pergamon. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the fifteenth Century*. (Ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 623-629.
- Runciman, S. (1987). Byzantine Trade and Industry. *Cambridge Economic History of Europe Trade and Industry in the Middle Ages*. Volume II. (Ed. M. M. Postan and E. Miller). Cambridge University Press. 132-166.
- Sanders, G. D. R. (2002). Corinth. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 647-654.
- Saradi, H. (2008). Towns and Cities. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press

Yazar tarafından potansiyel bir çıkar çatışması bildirilmemiştir.

